

έργο των μετασηματισμών που απαιτούν το Διεθνές Έτος Ειρήνης που διανύουμε καθώς και τα χρόνια που θ' ακολουθήσουν. Μολοντί αυτό το έργο είναι πρωταρχικά θεσμικό και συλλογικό, βασίζεται εξίσου στη συνείδηση των ανθρώπων για τους οποίους η απαισιοδοξία και η αισιοδοξία είναι παράγοντες ουσιαστικοί. Ακριβώς όπως "οι πόλεμοι αρχίζουν στο νου των ανθρώπων", και η ειρήνη επίσης αρχίζει στο νου μας. Το ανθρώπινο είδος που επινόησε τον πόλεμο είναι εξίσου ικανό να επινοήσει την ειρήνη. Η ευθύνη είναι του καθενός από μας.

Σεβίλλη, 6 Μαΐου 1986

Μ. Σταθόπουλου: *Υπάρχουν στοιχεία ή τάσεις θρησκευτικού ρατσισμού στη σημερινή ελληνική πραγματικότητα;*

Α. Μιλώντας για ρατσισμό, συνήθως το μυαλό μας πηγαίνει σε πράξεις παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων, διώξεις, φυλακίσεις, στερήσεις, βία βασανισμούς, φόνους κ.λπ. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις *ήπιου ρατσισμού*, με χαρακτηριστικό μια ελάσσονα μόνο δυσμένεια σε βάρος μειονοτήτων ή εν γένει ομάδων πολιτών ή και μεμονωμένων ατόμων, π.χ. κάποια, λιγότερο ή περισσότερο αισθητή, δυσμενή μεταχείρισή τους. Ο ήπιος ρατσισμός είναι πολύ πιο συχνός και διαδίδεται εύκολα, επειδή εδώ οι αντιδράσεις είναι λιγότερες. Γι' αυτό ακριβώς είναι πιο επικίνδυνος. Δεν συνιστά μόνο ο ίδιος ήδη παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά ενέχει και το σπέρμα να εξελιχθεί σε βαρβαρότερες μορφές διακρίσεων.

Εξ άλλου μιλώντας για ρατσισμό, δεν πρέπει μόνο να εννοούμε τις φυλετικές διακρίσεις, επειδή η ετυμολογία της λέξης εκεί οδηγεί. Αυτή θα ήταν μια στενή αντίληψη του φαινομένου. Μπορεί οι φυλετικοί διαχωρισμοί να είναι οι συνηθέστερες αιτίες ή οι οξύτερες εκδηλώσεις της ρατσιστικής νοοτροπίας. Διαχωρισμός όμως μεταξύ κοινωνικών ομάδων, διακρίσεις μεταξύ του "εμείς" και του "οι άλλοι", με θέσεις για υπεροχή της δικής μας ομάδας, είτε από συμφεροντολογικούς υπολογισμούς, είτε από υποτίμηση των άλλων, ή και μίσος εναντίον τους, ό,τι δηλ. χαρακτηρίζει τη ρατσιστική νοοτροπία, γίνονται συχνά και με βάση άλλα γνωρίσματα, όπως η γλώσσα (γλωσσικός ρατσισμός), η θρησκεία (θρησκευτικός ρατσισμός), ιδεολογία (ιδεολογικός ρατσισμός), ηθικές αντιλήψεις (ηθικός ρατσισμός) κ.ο.κ. (πολιτικός, κοινωνικός, πνευματικός, οικονομικός ρατσισμός κλπ). Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις κοινός παρανομαστής είναι το καθεστώς διακρίσεων και παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά συναν-

---

Ο Μ. Σταθόπουλος είναι Καθηγητής της Νομικής και πρώην Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

θρώπων μας, μόνο και μόνο επειδή είναι άλλοι, δεν ανήκουν στην ομάδα μας.

Σήμερα, η πιο αιματηρή έκφραση μη φυλετικών ρατσιστικών διακρίσεων στην Ευρώπη είναι η τραγωδία που ζει η Βοσνία. Βοσνιακό έθνος ή βοσνιακή φυλή, η ιστορία δεν καταγράφει. Η διαφορετικότητα εκείνων που διεκδίκησαν και διεκδικούν δικό τους κράτος άλλο από την Κροατία και τη Σερβία, είναι θρησκευτική. Είναι οι Μουσουλμάνοι της περιοχής που έμαθαν τα τελευταία λίγα χρόνια (ή μάλλον τους έμαθαν) να διαχωρίζουν τους εαυτούς τους από τους Σέρβους- Ορθόδοξους και από τους Κροάτες-Καθολικούς, φανατικοί διαχωρισμοί που, κατά αξιόπιστες μαρτυρίες, δεν γίνονταν πριν από λίγα χρόνια.

Ο θρησκευτικός ρατσισμός της Βοσνίας ήταν και είναι σε μεγάλο βαθμό εισαγόμενος. Διεθνή συμφέροντα για επέκταση ζωνών επιρροής εξέθρεψαν τον φανατισμό. Βρήκαν όμως πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης. Με αφορμή την αναζωογόνηση στην κοντινή μας αυτή περιοχή της αιματηρής θρησκευτικής διαμάχης, που η Ευρώπη πίστεψε ότι αποτελεί οριστικά παρελθόν μετά τον τριακονταετή θρησκευτικό πόλεμο του 17ου αιώνα, αξίζει να δούμε αν και στους κόλπους του Χριστιανισμού υπάρχουν σήμερα ανάλογα φαινόμενα, αν κάποιοι θέλουν να μετατρέπουν τη θρησκεία αυτή (θρησκεία της αγάπης την ονομάζουμε) σε θρησκεία μίσους κατά των άλλων. Στον καθολικισμό, με επικεφαλής το Βατικανό, δεν είναι βέβαια ξένες οι επεκτατικές τάσεις με έντονα αλαζονικά στοιχεία αισθήματος υπεροχής και υποτίμησης των άλλων. Στην Ορθοδοξία; Στη χώρα μας; Μήπως υπάρχουν και εδώ σπέρματα για την ανάπτυξη θρησκευτικού ρατσισμού, μήπως υπάρχει κίνδυνος διακρίσεων σε βάρος κοινωνικών ομάδων με βάση τη θρησκευτική τους πίστη ή δοξασία, διακρίσεων που οδηγούν σε περιφρόνηση και υποτίμηση των θρησκευτικά διαφορετικών αλλά και σε περιορισμούς ή και στερήσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους; Μήπως στη σημερινή χριστιανορθόδοξη ιδεολογία υπάρχουν δείγματα ότι η ίδια η θρησκευτική πίστη γίνεται κριτήριο διακρίσεων, λόγος μισαλλοδοξίας και έλλειψης σεβασμού για τον άλλον;

Η εξέταση θα γίνει σε επίπεδο θεσμών και νομοθεσίας αφενός (παρακ. υπό Β) και σε επίπεδο πράξης αφετέρου (παρακ. υπό Γ).

Β. 1. Βεβαίως επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η ελληνορθόδοξη χριστιανική. Αυτό όμως δεν αποτελεί λόγο να μην αντιμετωπίζει το Κράτος όλους τους πολίτες του ως ίσους. Αντίθετα, συνταγματική και δημοκρατική επιταγή, που πηγάζει από την αξία του ανθρώπου, του κάθε ανθρώπου (άρθρ. 2 Συντ.), είναι η ίση μεταχείριση όλων χωρίς άμεση ή έμμεση δυσμένεια σε βάρος εκείνων που δεν ανήκουν στην επικρατούσα θρησκεία. Τα ατομικά δικαιώματα, που απορρέουν από την αξία του ανθρώπου, θα πρέπει να τα απολαμβάνει καθένας, έστω και αν είναι διαφορετικός, αν είναι ο μόνος διαφορετικός από τους άλλους. Αυτό θα πεί "ατομικό" δικαίωμα. Το έχει και ο ένας μέσα στα 10 εκατομμύρια. Χαρακτηριστικό του πόσο εύκολα ξεχνιέται, η δημοκρατική και ανθρωπίνη ανάγκη προστασίας του ατόμου, δηλ. και του ενός και μοναδικού δια-

φορετικού πολίτη ως ανθρώπου, είναι η εξήγηση που είχε φέρει ο μεγάλος Νομοδιδάσκαλος Γ. Μπαλής, τελικός συντάκτης του Αστικού Κώδικα, όταν απήλειψε από το κείμενο του Κώδικα οποιαδήποτε ψήγματα μη θρησκευτικού γάμου που είχαν προταθεί, για τυχόν μελλόνυμφους που δεν πρέσβευαν το γάμο σαν μυστήριο, από τους άλλους συντάκτες του ΑΚ, Χριστιανούς ορθόδοξους και αυτούς, που όμως είχαν συνείδηση του τι σημαίνει ατομικό δικαίωμα. Έλεγε λοιπόν ο Μπαλής:

“Η αντίρρησης ότι ενδέχεται να ευρεθή και εις άθεος, ηναγκασμένος παρά την συνείδησίν του να υποστή καταθλιπτικώς την ιερολογίαν, δεν είναι άξια προσοχής, διότι αφετηρία των κανόνων του δικαίου είναι ουχί αι μεμονωμένα και εξαιρετικά περιπτώσεις αλλά γενικώς το και κατά το πλείστον συμβαίνον” (Υπόμνημά του προς την τότε δικτατορική κυβέρνηση Ι. Μεταξά από 17.12.39, που συνόδευε το υποβαλλόμενο τελικό σχέδιο του ΑΚ). Με την ίδια ακριβώς λογική οι μικρές και μεγάλες μειωσιφίες θα μπορούν να στερούνται των ατομικών τους δικαιωμάτων, π.χ. της ελευθερίας της συνείδησης, της ελευθερίας του λόγου ή της γνώμης, της προσωπικής ελευθερίας ή και του δικαιώματος πάνω στη ζωή και τη σωματική ακεραιότητα! Το επιχείρημα του Μπαλή είναι προτιμότερο ίσως εδώ να μείνει ασχολίαστο, δείχνει όμως την αμηχανία στην προσπάθεια να βρεθεί οποιοδήποτε άλλο σοβαρό επιχείρημα.

Σήμερα βέβαια, έστω και με καθυστέρηση, αυτή η παραβίαση ατομικών δικαιωμάτων σταμάτησε με την εισαγωγή και του πολιτικού γάμου.

Η ανάγκη προστασίας της ελευθερίας συνείδησης και του τελευταίου πολίτη σημαίνει ότι το Κράτος, ως προς τις κρατικές του λειτουργίες, που απευθύνονται σ’ όλους τους πολίτες, θα έπρεπε να είναι θρησκευτικά ουδέτερο, να μη δημιουργεί σε κάνα να το αίσθημα της μειονεξίας για την όποια πίστη του.

2. Και όμως το ελληνικό Κράτος (το επίσημο Ελληνικό Κράτος - όχι η κοινωνία και οι πολίτες που είναι φυσικά ελεύθεροι να εκδηλώνονται θρησκευτικά θεσμικά, δηλ. με την επιβολή του νόμου, θρησκευεται:

- Το ίδιο το Σύνταγμά μας έχει στην προμετωπίδα του την επίκληση “Στο όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος”, αφήνοντας απέξω (με αίσθημα πολιτών β’ κατηγορίας;) τους έστω και λίγους Έλληνες - μη χριστιανούς.

- Ειδική διάταξη νόμου (α.ν. 1363/38, όπως τροποποιήθηκε από τον α.ν. 1672/39) απαγορεύει με πρόβλεψη ποινής τον “προσηλυτισμό” (πρβλ. και Συντ. άρθρ. 13 παρ. 2 εδ. 3). Το αξιόποινο του προσηλυτισμού, που στην πράξη λειτουργεί βέβαια κατά μικρών δογμάτων, δοξασιών κλπ, και στο μέτρο που οι σχετικές πράξεις δεν εμπίπτουν στον κοινό Ποινικό Κώδικα (π.χ. άρθρο 330 για την παράνομη βία), θυμίζει τον θρησκευτικό φανατισμό του Μεσαίωνα και τη μισαλλοδοξία που οδηγούσε και σε θρησκευτικούς πολέμους και εν πάση περιπτώσει είναι αδικαιολόγητη σε μια ελεύθερη κοινωνία, ελεύθερη και για τη διάδοση ιδεών με θεμιτά μέσα και τελικά, σαφώς αντισυνταγματική, γιατί θίγει καίρια την ουσία της θρησκευτικής ελευθερίας.

- Και ο μεν νόμος για τον προσηλυτισμό (που ισχύει ακόμη) είχε εκδοθεί επί δικτατορίας Μεταξά. Άλλος νόμος, που αυτός ψηφίστηκε σε δημοκρατική περίοδο, ο ν. 1566/85, κατατάσσει ανάμεσα στους σκοπούς της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης τα “γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης”. Πως να αισθάνεται άραγε ο νεαρός Έλληνας μαθητής που δεν ανήκει στην επικρατούσα θρησκεία, αν μάθει - όπως πρέπει να ξέρει τους στόχους του σχολείου του - για τη νομοθετική αυτή επιταγή; Μα, τουλάχιστον σαν πολίτης β’ κατηγορίας. Ας σημειωθεί ότι ακόμη και σε φοιτητικές μελέτες έχει επισημανθεί (βλ. Δημούλη, *Δίκαιο και Πολιτική* 15, 1988, σ. 167 - σημ. - και 193 σημ. 66), ότι η διάταξη είναι ασυμβίβαστη προς τη συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και ότι ηχεί σαν ειρωνεία η προσθήκη - στην ίδια διάταξη - πως “η ελευθερία της θρησκευτικής (τους) συνείδησης είναι απαραβίαστη”. Αλλά δικαιολογημένο είναι, νομίζω, και το ερώτημα από τη σκοπιά της ίδιας της χριστιανορθόδοξης Εκκλησίας μας. Μήπως χάνει τελικά η Ορθοδοξία από τέτοια μέτρα άνωθεν επιβολής της με τη χρήση του νομοθετικού βούρδουλα μάλλον παρά της αγάπης και της ταπεινοφροσύνης, που συνιστούν την πεμπτουσία της;

- Άλλη διάταξη των ίδιων μεταξικών νόμων που μνημονεύθηκαν πιο πάνω απαιτεί για την ανέγερση ή λειτουργία ναού οποιουδήποτε δόγματος άδεια της οικείας αναγνωρισμένης εκκλησιαστικής αρχής και του Υπουργείου Παιδείας, άρα δίνει τη δυνατότητα απαγόρευσης λατρείας, που μπορεί να λειτουργήσει κυρίως σε βάρος μειοψηφικών λατρειών. Και η διάταξη αυτή είναι αντισυνταγματική λόγω της προφανώς εντονότατης προσβολής της θρησκευτικής ελευθερίας.

- Αμφίβολης συνταγματικότητας είναι ακόμη η νομοθετική πρόβλεψη για υποχρεωτική αναγραφή του θρησκευόμενου στα (συνοπτικά και δημόσια) δελτία ταυτότητας, που μπορεί να οδηγήσει πάλι σε διακρίσεις των πολιτών σε α’ και β’ κατηγορίας και που, όπως είναι γνωστό, προκάλεσε πρόσφατα την αντίδραση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

3. Περιορίζομαι σ’ αυτά τα παραδείγματα, μολοντί θα μπορούσε κανείς να αναφέρει και άλλα, από την ελληνική νομοθεσία. Σε μερικές περιπτώσεις μίλησα ήδη για αντισυνταγματικότητα. Πράγματι θεμελιώδης διάταξη του Συντάγματος (άρθρ. 13 παρ. 1), από τις ελάχιστες μη αναθεωρήσιμες λόγω ακριβώς του θεμελιώδους χαρακτήρα τους (άρθρ. 110 παρ. 1 Συντ), προβλέπει ότι “η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη” και ότι “η απόλαυση των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός”. Την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης κατοχυρώνουν και διεθνείς συμβάσεις και διακηρύξεις (βλ. άρθρ. 18 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου - του ΟΗΕ -, άρθρ. 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων - του Συμβουλίου της Ευρώπης - κ.λπ). Κανείς άρα δεν πρέπει να υφίσταται δυσμενή μεταχείριση ούτε καν να ενοχλείται για τις όποιες θρησκευτικές (ή και αντιθρησκευτικές) αντιλή-

ψεις του.

Οι νομοθετικές αυτές διακρίσεις με βάση θρησκευτικά κριτήρια θίγουν επίσης και άλλες συνταγματικές διατάξεις: Εκείνη που προστατεύει την ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρ. 5 παρ. 1) και εκείνη που κατοχυρώνει την ισότητα των Ελλήνων πολιτών (άρθρ. 4). Τελικά θίγεται η ίδια η αξία του ανθρώπου (άρθρ. 2 παρ. 1 Συντ.), αφού χάνεται ο σεβασμός σ' εκείνους τους πολίτες (πολλούς ή λίγους, δεν έχει σημασία, όπως είπαμε, όταν πρόκειται για ατομικά δικαιώματα), που θέλουν να είναι θρησκευτικά ανεξάρτητοι ή διαφορετικής άποψης. Το Κράτος, όπως πρέπει να σέβεται και να προστατεύει το θρησκευτικό συναίσθημα της πλειοψηφίας των θρησκευόμενων πολιτών του, να διευκολύνει την άσκηση της λατρείας τους κ.λπ (και μάλιστα, προκειμένου για την ελληνορθόδοξη εκκλησία, να αναγνωρίζει την ιστορική εθνική συμβολή της για την επιβίωση του ελληνισμού) πρέπει ανάλογα να σέβεται και προστατεύει τις όποιες απόψεις των μειοψηφιών ή και μεμονωμένων πολιτών, που κατά τα λοιπά εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους προς το Κράτος (βλ. άρθρ. 13 παρ. 4 Συντ.). 'Όταν ο νομοθέτης μιλά για ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης, πρέπει να σκεφθεί, αν το εννοεί σοβαρά ή το αναγνωρίζει μόνο φραστικά, για να μη δίνει υπόχους για δίκαιη δημοκρατική κριτική. Η καίρια διάταξη του Συντάγματος για τη θρησκευτική ελευθερία δεν υπάρχει για να δίνει την επίφαση της δημοκρατικότητας στο Σύνταγμα, αλλά για να την παίρνομε σοβαρά υπόψη, ως περιέχουσα ισχύοντα και δεσμευτικό (και για τον κοινό νομοθέτη) συνταγματικό κανόνα.

Γ. Και τώρα, ας δούμε την κοινωνική πραγματικότητα, που όπως είναι γνωστό, δεν συμβαδίζει πάντοτε με τη θεσμική πραγματικότητα. Κακοί νόμοι συχνά ξεχνιούνται ή και πέφτουν σε πλήρη αχρησία ή, αντίστροφα, παρά το άψογο θεσμικό πλαίσιο, η πραγματικότητα διαμορφώνεται ζοφερή. Μήπως στην Ελλάδα ισχύει το πρώτο, μήπως οι διατάξεις που ανέφερα έχουν μείνει περιθωριακές; Φοβούμαι ότι η πραγματικότητα είναι χειρότερη από τους νόμους.

Και δεν είναι τα, στην πράξη κάθε άλλο παρά λίγα, συμπτώματα δίωξης του θρησκευτικού φρονήματος που σύρουν την Ελλάδα ενώπιον των Ευρωπαϊκών Δικαστηρίων Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στο Στρασβούργο και προκαλούν καταδίκες για παραβίαση στοιχειωδών ατομικών ελευθεριών, που και αυτά, έστω και μεμονωμένα, έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα και διασύρουν τη χώρα μας. Είναι κυρίως η έξαρση τα τελευταία λίγα χρόνια - σε συνδυασμό και με τις διεθνείς εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη και με τα εθνικά μας θέματα - των προκαταλήψεων και της φανατικής μισαλλοδοξίας απέναντι στη θρησκευτική και πολιτιστική διαφορετικότητα από τη χριστιανορθόδοξη ελληνικότητα. Η Δύση (και κάθε τι που έχει σχέση μαζί της) στιγματίζεται ως ο προαιώνιος εχθρός του ελληνισμού, το Βατικανό και οι Εβραίοι (αμφότεροι κυρίως ως μη Ορθόδοξοι) η μόνιμη αδίσταχτη απειλή εναντίον του. Και όλα αυτά γιατί, κατά την άποψη που διαδίδεται, ο Δυτικός είναι ανίκανος να βιώσει τον χριστιανορθόδοξο τρόπο ζωής, ο οποίος, μόνο αυτός, εξυψώνει τον άνθρωπο, υπερέχει έναντι όλων των άλλων, είναι ο μοναδικός πολιτισμός κ.λπ. Αυτή η ελληνοκεντρική ή ελληνορθο-

δοξοκεντρική θεώρηση των πραγμάτων θα ήταν θεμιτή, αν εμφανιζόταν μόνο με τη μια όψη της, αυτή της υπερφάνειας για τα δικά μας πιστεύω. Όμως συνδέεται και με την άλλη πλευρά, την καταφρόνηση των άλλων. Και γιατί ακριβώς παίρνει πια τη χροιά μιας απαρχής ρατσισμού, αφού στηρίζεται στη διάκριση ανάμεσα στο “εμείς οι περιούσιοι” και “οι άλλοι, οι κατώτερες φυλές”.

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι όλα αυτά είναι άμυνα έναντι των Δυτικών χωρών, που μας αδικούν, είναι η απάντηση που τους δίνουμε σε δικές τους καταφρονητικές συμπεριφορές. Αλλά και στο μέτρο που μας αδικούν (λόγω συμφερόντων, λόγω του κυνισμού και της υποκρισίας εκείνων που καθορίζουν τις διεθνείς εξελίξεις, όπως τελευταία με τη διάσπαση της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας, έστω και λόγω συμπλεγμάτων προκαταλήψεων για την ένδοξη ιστορία μας) η αντίδρασή μας αυτή δεν πετυχαίνει παρά να διογκώνει την αδικία. Και χάνεται η ευκαιρία να δοθεί η σωστή απάντηση στη γλώσσα εκείνη, που θα μπορούσε περισσότερο να επηρεάσει τον αδικούντα ή να απογυμνώσει τον κυνισμό. Αντί να αποκαλύπτουμε τη λογική και ηθική κενότητα των θέσεών του, παίρνουμε και εμείς φανατικές, αντίθετες προς την πραγματικότητα θέσεις, πολλές φορές με εθνικιστικούς παροξυσμούς, εγκαταλείποντας επιχειρήματα που εύκολα θα μπορούσαμε να αντλήσουμε από την κοινή λογική, από το διεθνές δίκαιο, το δίκαιο που ισχύει, που πρέπει να ισχύει για όλους, και όχι μόνο για μας. Και εκεί που τουλάχιστον θα μπορούσαμε να φέρουμε τους άλλους σε αμηχανία, φθάνουμε καμιά φορά ακόμη και σε ακραίους ισχυρισμούς στερούμενους σοβαρότητας, όπως τα περί διεθνούς συνωμοσίας ειδικά κατά της Ελλάδας κ.λπ. Αυτά πια δεν είναι άμυνα κατά της αδικίας, είναι παράδοση χωρίς μάχη.

Η προσπάθεια κατανόησης του άλλου, ακόμη και η ανεκτικότητα, δίνει ηθική δύναμη. Ο φανατισμός αδυνατίζει. Και ο έξαλλος, ο εμπαθής, οπουδήποτε και αν βρίσκεται θα μπορούσε καμιά φορά να γίνει καταγέλαστος.

Δ. Αν θέλησα, μιλώντας για το πρόβλημα των διακρίσεων σε βάρος συνανθρώπων μας, να αναφερθώ σε ελληνικά, εσωτερικά μας θέματα, δεν είναι γιατί πιστεύω ότι εμείς έχουμε μεγαλύτερο πρόβλημα διακρίσεων από άλλους λαούς. Αντίθετα, η νεορατσιστική νοοτροπία έχει πάρει σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αιματηρή τροπή ευρύτερων διαστάσεων. Αλλά αφενός υπάρχει γενικά διεθνώς η τάση να βλέπουμε μόνο τους άλλους, ποτέ τους εαυτούς μας, ως εμφορούμενους από ρατσιστική νοοτροπία και αφετέρου, επειδή τα σπέρματα του ρατσισμού είναι συχνά αφανή και ύπουλα, ο δε μεγαλύτερος σύμμαχος για την ανάπτυξη του ρατσισμού είναι ο εφησυχασμός, θέλησα να δείξω ότι μερικά πράγματα που μας φαίνονται αθώα ή αυτονόητα είναι επικίνδυνα.

Και για την προάσπιση των εθνικών μας συμφερόντων, που ασφαλώς δέχονται απειλές από πολλές πλευρές, πιστεύω ότι είναι καλλίτερο να έχουμε προβληματισθεί πρώτα, πόσο φταίμε κι εμείς με τις εθνικιστικές προκαταλήψεις μας για το ότι τα τελευταία λίγα χρόνια - ίσως για πρώτη φορά στη νεότερη ιστορία μας - έχει γίνει τόσο αρνητική η διεθνής εικόνα της χώρας μας. Αν το συνειδητο-

ποιήσουμε αυτό και εκλογικεύσουμε την πορεία μας κυρίως στα εθνικά μας θέματα, είμαι βέβαιος ότι η αρνητική εικόνα θα διαλυθεί και αντίθετα θα αποκτήσουμε το ηθικό κύρος που χρειάζεται για να επισημαίνει κανείς πειστικότερα τα ρατσιστικά φαινόμενα που απαντούν στον κόσμο μας.

Ευτύχης Μπιτσάκης: *Το Αυγό του φιδιού*

Ο τίτλος του σημερινού σημειώματος δεν είναι ούτε πρωτότυπος, ούτε νέος. Ανήκει –ως γνωστόν– στον Μπέργκμαν. Εντούτοις χαρακτηρίζει ένα παλαιό φαινόμενο που επανεμφανίστηκε με νέους όρους. Πρόκειται για την άνοδο των ακροδεξιών και νεο-φασιστικών κινημάτων στην Ευρώπη.

Ας αρχίσουμε από την Ιταλία. Η λεγόμενη Δεξιά Συμμαχία (η Φόρτσα Ιτάλια του Μπερλουσκόνι, ή αυτονομιστική Λίγκα του Βορρά του Μπόσι και οι νεοφασίστες της Εθνικής Συμμαχίας του Φίνι) κέρδισε άνετα τις πρόσφατες εκλογές. Ήδη, παρά τις εσωτερικές διαφωνίες της, η ακροδεξιά ετοιμάζεται να σχηματίσει κυβέρνηση, να εκλέξει Πρόεδρο της Βουλής και της Γερουσίας. Ταυτόχρονα οι νεοφασίστες τριζούν τα δόντια τους: Ζητούν επαναδιαπραγμάτευση των συνόρων με την Κροατία και Σλοβενία, η κυρία Πιβέτι (προοριζόμενη για Πρόεδρος της Βουλής) εξυμνεί το φασισμό, ενώ το μεγάλο κεφάλαιο ετοιμάζεται για το μεγάλο φαγοπότι των ιδιωτικοποιήσεων.

Που οφείλεται η στροφή της ιταλικής κοινωνίας προς τα δεξιά; (Διότι η Δεξιά δεν ψηφίστηκε μόνον από τα προνομιούχα στρώματα: Η εργατική τάξη του Βορρά ψήφισε σε μεγάλο ποσοστό τη Λίγκα, ενώ μεγάλα τμήματά της στο Νότο, και ειδικά η νεολαία, ψήφισαν νεοφασίστες). Γράφεται συχνά ότι τα ΜΜΕ ήταν ο νικητής των εκλογών, ότι τώρα τα ΜΜΕ είναι η πραγματική εξουσία, κ.τ.λ. Αλλά τα ΜΜΕ υπάρχουν χωρίς κοινωνικό αντίκρουσμα; Και δεν εκφράζουν συγκεκριμένες οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις; Η θεωρία της "μεντιοκρατίας" απολυτοποιεί ένα γεγονός: ότι τα σύγχρονα ΜΜΕ απέκτησαν μια τεράστια ιδεολογική δύναμη. Ταυτόχρονα λησμονεί την σύμφυση των ΜΜΕ με το μεγάλο κεφάλαιο. Ότι τα ΜΜΕ είναι σήμερα η κύρια ιδεολογικο-πολιτική έκφραση των συμφερόντων του μεγάλου κεφαλαίου. Ότι πολιτικοί και δημοσιογραφικά συγκροτήματα έχουν μετατραπεί σε άμεσους διαχειριστές των συμφερόντων του μεγάλου κεφαλαίου.

Η νίκη της ακροδεξιάς δεν εξηγείται με βάση το ρόλο των ΜΜΕ. Η δεξιά μετατόπιση είναι αποτέλεσμα της κρίσης της ιταλικής κοινωνίας και της αδυναμίας των παραδοσιακών πολιτικών κομμάτων να διαμορφώσουν μια πειστική στρατηγική εξόδου από την κρίση. Μεταπολεμικά η Ιταλία γνώρισε μια γρήγορη οικονομική ανάπτυξη η οποία γέννησε νέες αντιθέσεις. Η αναρχική δυναμική της έκανε ακόμη οξύτερη την αντίθεση του βιομηχανικού Βορρά με τον καθυστερη-